

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI
PUBLICATIONS OF THE FACULTY OF LETTERS, ISTANBUL UNIVERSITY

Türkiye Diyanet Vakfı

Kütüphanesi

İslâm Ansiklopedisi

İSLÂM TETKİKLERİ ENSTİTÜSÜ
DERGİSİ

11 AGUSTOS 1988

(REVIEW OF THE INSTITUTE OF ISLAMIC STUDIES)

Kurucusu :
Ord. Prof. Dr. Z.V. Togan

Müdür — Editor
Prof. Dr. Salih TUĞ

CİLD — VOLUME : VII
CÜZ — PARTS : 1-2
1978

Edebiyat Fakültesi Basımevi
İSTANBUL
1978

7-8

Arap Edebiyatında ilk ansiklopedik eserler

Ahmet Subhi FURAT

Devirlerinin bütün bilgilerini yahut bir ilim ve sanat dalının mevcut mâlûmatını bir sistem dahilinde toplayan eserler diyebileceğimiz ansiklopediler¹, ya mevzûlar (*sistematik*) yahut ta alfabenin harf tertibi dikkate alınarak (*alfabetik*) yazılmış olabilirler. Bu nevi eserler islâm âleminde ilk olarak ne zaman ve nasıl yazılmıştır? Böyle bir soru bizi, Arap edebiyatının ilk asırlarına dönmeğe zorlamaktadır. Bahis mevzû eserlerin bir bakıma terkibî oluşları veya bir ilim dalında bile olsa, ancak mevcut malzemeyi işleyebilmesi bakımından bu eserlerin yazılışları, is-

1. Aslen Grekçe bir lâfız olan ansiklopedi, *an* (içinde), *kyklos* (:daire) ve *paideia* (:öğrenim) kelimelerinden müteşekkil olup, ilim dâiresi mânâsına gelmektedir. Eski Atina şehrinde (M.Ö. 300-100) hür bir vatandaşın münevver addedilebilmesi için bazı bilgileri öğrenmesi lâzımdı ki bunlar arasında gramer, diyalektik (:cedel), belâgat, aritmetik, geometri, müzik ve astronomi bulunmaktaydı. «Yedi serbest sanat» denilen bu ilimleri içine alan eserler, çok önceleri yazılmış oldukları gibi (Bk. msl. *M. Terentius Varro* (M.Ö. 116-27) ile *Martianus Capella*'nın eserleri), ortaçağ boyunca Roma dünyasında *Speculum*, *Summa* ve *Cyclopaedia* isimleri ile bir veya birkaç ilim dalını ihtiva eden pek çok eser yazılmış ve bunlar Avrupa'da XVIII. asırdan itibaren yazılmağa başlanan ansiklopedilerin ilk numûneleri olmuşlardır. *Ephraim Chambers*, 1728'de *Cyclopaedia* adında iki ciltlik bir ansiklopedi yazmış ve bunu Fransız ansiklopedi âlimlerinden *Diderot* ile *D'Alembert*'in başkanlığında, devrin yine büyük âlim ve mütefekkirlerinden *Voltaire*, *Montesquieu*, *Rousseau* ile birçok ilim ve teknik adamının iştirâki sayesinde 1750 ile 1777 yılları arasında yazılan «*Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des Métiers*» adındaki eser tâkip etmiştir. Mevzûlarına göre yazılan bu ansiklopediler yanında, yine aynı senelerde (1768-1777) İngiltere'de neşredilen *Encyclopaedia Britannica* ise alfabetik olarak kaleme alınmıştır. Fakat 1818-1845 yılları arasında 30 cilt halinde neşredilen *Encyclopaedia Metropolitana*, ilim dallarına göre tertip edilmiştir. Almanya'da *Zedler*'in 1732-1756 seneleri arasında neşrettiği *Universal Lexion* 64 cilt halindeydi. 1796'da *Löbel*'in neşrettiği *Konversations-Lexion*, 1808'de *Brockhaus* müessesesinin eline geçmiş ve *Der Grosse Brockhaus* ismi altında birçok ilâvelerle defalarca basılmıştır. Asrımızda Avrupa'da neşredilen ansiklopediler için, bu son eserin III. cildinin 595-596 sayfalarına bakılabilir.

lâm dünyasında ilimlerin doğuş ve gelişmesiyle pek sıkı bir münâsebet arzirmektedir.

Hicrî I. (mîlâdî VII) asırda islâm dünyası bir filolojik harekete² şahit olmuştur. Bunda *Kur'an-ı kerim*'in doğru ve eksiksiz şekilde anlaşılması ihtiyacı en büyük âmildir. Hz. Peygamber, bizzat hayatta iken Kur'an'da karşılaşılan müşküllerin izahında arkadaşlarının tek mercii idi. Vefatı üzerine, aynı ihtiyacın neticesi olarak, en güzîde arkadaşlarının rehberliğinde başlatılan lisan çalışmaları, müteâkip asırlarda ortaya çıkacak birçok ilim dalının da ilk görüntüleri olacaktır. Dînî tesirlerin doğurduğu bu faaliyet³, böylece bir taraftan gramer ve lugat çalışmalarının, diğer taraftan da Kur'an'la ilgili kırâat⁴ ve tefsir⁵ ilimlerinin doğuşunu hazırlayacaktır.

Teşekkül eden islâm cemiyetinin fikrî ve amelî sahada, Kur'an'dan sonraki en büyük rehberi *hadis*'ti. Bu keyfiyet, lisan çalışmaları yanında, önceleri onun sözleri ile hayatının tesbitini gâye edinen hadis⁶ ve tarih⁷ çalışmalarının başlıca sebebi olmuş görülmüyor. Hadislerdeki rivâyet zincirleri târihî malzmeden teşekkül ettiğinden müslümanlar târihi, hadîsin bir parçası olarak telâkki etmişlerdi. Rivâyet zincirlerini teşkil eden zevâtın *sika*, yani sözlerine güvenir kimseler olup olmadığı husûsu, hayatlarının tesbitini lüzumlu kılmış ve neticede bizzat Hz. Peygamber'in hayatını ve mücâdelelerini mevzû edinen siyer kitaplarının yanısıra⁸, hadis râvilerinden bahseden «*İlm ar-ricâl*» adı altında müstakil bir ilmin doğuşu hazırlanmıştır. Umûmiyetle alfabetik olarak kaleme alınan bu

2 Nahivcilere dair eserler (*Tabakât an-nahviyyîn*) de görülen rivâyetler, hicrî I. (m. VII.) asrın ortalarında vefat eden *Abu'l-Asvad ad-Du'âlî* (ölm. 69/688; aynı zamanda bir şâir de olan *Abu'l-Asvad* için bk. *GAS*, II, 346)'yi ilk nahivci olarak göstermektedir. Onun bu sahada yazmış olduğu 4 varaklık küçük bir kitap, h. IV. (m. X.) asrın ortalarına kadar gelmiş (bk. *İbn al-Nadîm, al-Fihrist*, s. 40) ve fakat ne yazık ki bugüne kadar ulaşamamıştır. Talebeleri olan ve Basralı ilk gramerciler nesli sayılan *Naşr b. 'Âşim al-Laysî* (89/707), *Anbasa b. Ma'dân al-Fîl*, *Yahyâ b. Ya'mar al-Advânî* (129/746)'nin dile dâir faaliyetleri hakkında da pek fazla bir şey bilmiyoruz. Bu hususta derli toplu bilgi için bk. *Nihad M. Çetin, Nahiv (İA, IX, 35-37)*.

3 Bu hususta bilhassa şu makaleye bakılmalıdır: *L. Kopf, Religious Influences on Medieval Arabic Philology (Studia Islamica, Paris, MCMLVI 1956, s. 33-59)*.

4 Kur'an'ın okunuşunu mevzû edinen *kırâat* ilminin doğuşu, tarihi seyri ve h. IV. (m. X.) asrın sonuna kadar ki mümessilleri için bk. *GAS*, I, 3-18.

5 Tefsir için bk. *GAS*, I, 19-49.

6 Hadis için bk. *GAS*, I, 53-233.

7 Tarih için bk. *GAS*, I, 237-389; *H.A.R. Gibb, Tarih (İA, XI, 777-799)*.

8 İslâm tarihçiliğinin bu verimli sahası (:Prophetenbiographie) için bk. *GAS*, I, 275-302.

eserlere⁹ sahalalarında yazılmış meşhur adamlar ansiklopedileri gözüyle bakmamıza hiçbir mâni yoktur.

Hadis ilminin önderliğini yaptığı bu ilim dalı, daha sonraki asırlarda, edebiyatın şiir¹⁰; nahiv¹¹, tasavvuf¹² gibi diğer dallarında da¹³ feyizli neticeler verecektir. Ancak bizi bu nevi eserlerden çok, devrinin veya sahasının bütün bilgilerini içlerine almak iddiasında olanlar ilgilendirdiğinden sadece isimlerinin zikriyle iktifa olunacaktır.

Hicri III. (m. IX) asır başlarındaki Arap nesir edebiyatına umûmi bir göz atılacak olursa, artık lisan, Kur'an, hadis ve târihle ilgili çalışmaların, pek geniş bir islâmî edebiyat vücûda getirdiği görülür. Diğer taraftan, daha ilk Emeviler devrinde başlayan¹⁴ ve Abbasiler devrinin

9 Bu sahanın bugün için bilinen en eski eseri, aynı zamanda bir şehir tarihçisi de olan *al-Mu'âfâ b. İmrân b. Nuşayl al-Mavşilî* (184/800) nin *K. Tabağât al-muhaddisîn*'idir. (hk. bk. *GAS*, I, 348). Mevzûu daha da geniş tutarak işleyenler arasında *Kitâb at-tabakât*'ın sahibi *İbn Sa'd* (230/845), *Ansâb al-asrâf*'ın müellifi al-Balâzurî (297/892) hatıra gelmektedir. Sadece muhaddisleri ele alan ve fakat bunları şehirlere göre toplayanlar arasında ise *Abu's-sayh 'Abdallah b. Muhammed al-İşbahânî* (369/979)'nin *Tabakât al-muhaddisîn bi İşbahân*'ı (hk. bk. *GAS*, I, 201), *al-Hafîb al-Bağdâdî* (463/1070)'nin *Târîh Bağdâd*'i, *İbn al-Aşîr* (630/1234)'in *Usd al-gâba*'si, *İbn Hacer al-'Askalânî* (852/1449)'nin *al-İşâba*'si zikredilmelidir.

10 Bu mevzûun elimizde bulunan eserlerinden birkaçını hatırlatmak gerekirse *al-Cumahî*'nin *Juhûl aş-şu'arâ*'sı, *İbn Kutayba* (276/889)'nin *K. aş-şî'r va's-şu'arâ*'sı, *al-Marzubânî* (384/993)'nin *Mu'cam aş-şu'arâ*'sı kaydedilebilir. Bu nevi eserlerin tam bir listesini *GAS*'ta (II, 93-97) bulabilirsiniz.

11 Nahiv âlimlerinin hayat ve eserlerinden bahseden kitaplar arasında elimizde bulunan ve ilk anda kaydedilebilecek olanlar meyânında *Abu't-Tayyib al-Lugavî* (351/962)'nin *Marâtib an-nahvîyîn*'i, *as-Sîrâfî* (368/978)'nin *Ahbâr an-nahvîyîn al-başriyyîn*'i, *az-Zubaydî* (379/989)'nin *Tabakât an-nahvîyîn*'i bulunmaktadır. Oldukça tam bir liste için *Suppl. I*, 157-158'e bakılabilir.

12 Tasavvuf sahasında da *Tabakât* nevinden eserlerin daha hicri IV. (m. X.) asrın başlarında yazıldığı (*Abû Sa'îd b. al-'Arabî* (341/952)'nin *Tabakât an-nussâk*'ı, *Abû Bakr Muhammed b. Dâvûd* (342/953)'un *Ahbâr aş-şüfiya*'sı gibi) görülmektedir. Bugüne kadar gelebilmiş olanlar arasında ise *as-Sulamî* (412/1021)'nin *Tabakât aş-şüfiya*'sı, *Abû Nu'aym al-İşbahânî* (430/1038)'nin *Hilyat al-avliyâ*'sı, *Farîdaddîn 'Aîfâr* (589/1193)'in *Tazkirat al-avliyâ*'sı zikredilebilir. İslâm tasavvufunun bu nevden kaynakları için bk. *Ahmet Subhi Furat, İslâm Tasavvufu üzerine Tetkikler, Yeni Türkeli Mecmuası*, sayı 3 (1967), s. 16-18; sayı 4 (1967), s. 11-16.

13 Coğrafya ve neseb ilmi sahasında da bu tarzda yazılmış eserler vardır.

14 Kimya, tıp ve astronomi ile ilgili eserlerin tercüme faaliyetini, *Hâlid b. Yazîd* (v. 101/719)'den sonra; hk. bk. *GAS* IV, 120-126) ile başladığına dair islâmî kaynaklarda yeralan rivâyet (bk. msl. *İbn al-Nadîm, al-Fihrist*, 242, 244; *al-Câhiz, al-Bayân*, I, 328) batılı bazı araştırmacılar tarafından ele alınmış, *F. Sezgin*'in bildirdiğine göre (*GAS* IV, 23 v.d.) *Ruska* ile bazıları tarafından şüphe ile karşılanırken, *Stapleton* ve bilhassa *M. Grignaschi* tarafından ciddiyle işlenmiştir. *M. Grignaschi*, bu münasebetle Arap dilindeki edebiyat ile tabii ilimlerin başlangıcı ile ilgili olarak bugüne kadar hâkim olan görüşlerin de yeniden ele alınmasının lüzûmuna dikkati çekmiştir (*GAS* IV, 24'ten naklen: *Les «Rasâ'il Aristotélisa 'ila'l-İskandar» de Sâlim Abu'l-Alâ et L'Activité culturelle à l'époque omayyade, BEO* 19/1965-1966/9). *F. Sezgin*'in de aynı kanaati paylaştığı anlaşılmaktadır. Bk. *GAS* IV, 24, 125.

başlarında bilhassa halife al-Ma'mûn devrinde (198-218/813-833) hız kazanan tercüme faaliyeti, tabii ilimler sahasında da müsmir bir edebiyatın gelişmesine yol açmıştı¹⁵. Bu durumda asrın edip ve müellifleri yeni bir mesele ile karşı karşıyaydılar. H.A.R. Gibb'in haklı olarak işaret ettiği gibi¹⁶, mezkûr sahalarda vücûda getirilen eserler o nisbette fazla idi ki bu büyük malzemenin okuyuculara değişik bir tarzda sunulması gerekiyordu. Şüphesiz bunun da her şeyden önce, halkın zihni meşgûliyetleri istikâmetinde, onları sıkmadan, daha doğrusu eğlendirerek vaz' edilmesi lâzımdı.

Esasında h. III. asırda hâkim olan *adab* anlayışı, meselenin bu şekilde halli için pek müsâitti. Geçen asırlarda güzel hayat tarzı (*as-sîra*, *as-sunna al-hamîda*) ve zarâfet şeklinde anlaşılmuş olan edeb yerine, şimdi, zihni zevkleri tercih eden ve bunların tadını meclislerde hikâyelerle, eğlendirici hoş nükteler ve atasözlerinde arayan cemiyetler görülmüyordu. Bazı mühitlerde bir nesir sanatı olarak telâkki edilen edeb ayrıca, Arap nazım ve nesrine hâkimiyetle Kur'an ve hadîs'in inceliklerine vakıf olmak için kaçınılmaz bir vasıta kabul ediliyordu¹⁷. Böylece devirlerinin edeb telâkkilerini aksettiren ve kültürlü olabilmek için lüzumlu bilgileri vermeği hedef edinen bu vâdideki eserler, sahalalarının bütün bilgilerini içlerinde toplayan ansiklopedik eserlerin ilk numuneleri olmuştur.

Muhtelif sahalardaki tetkiklerle toplanmış olan malzemenin, böyle bir muhitte, cemiyete aktarılması işinde çalışanların başında al-Câhîz (255/868)¹⁸ gelmektedir. Devrinin bilgilerini, üstadlarından elde etmiş bulunan al-Câhîz, hayatın bütün cephelerini işlediği eserlerinde, yaşadığı devri tabii, sâde ve âhenkli üslûbu ile gözümüzün önüne sererek okuyucu sıkmadan, ona eski Arap harsini günlük olayların yardımıyla verecektir. İçlerinde ilimle edebiyâtın, târihle şiirin, Kur'an'la hadîsin bir arada yer aldığı eserleri arasında¹⁹, mevzûumuzla münâsebeti dolayısıyla ikisinden

15 Tabii ilimlerin tıp, eczacılık, zooloji ve baytarlık dahil için GAS'ın III., kimya, botanik ve ziraat sahası için IV., matematik dahil içinse V. ciltlerine bakılabilir.

16 Bk. *EI* (*Encyclopédie de l'Islam*, Leiden, 1957), c. I, s. 607-608.

17 Edeb (*al-adab*)'in muhtelif asırlardaki telâkkileri için Bk. Carlo Nallino, *Târîh âdâb al-arabîya*, nşr. Maryam Nallino, Kahire, 1954, s. 11-42 (Eser, müellifin 1910-1911 yılları arasında Kahire Üniversitesi'nde verdiği derslerden teşekkül ettiğinden, mezkûr mevzû üzerinde daha sonraları da durulmuştur: W. Björkman, *Neue Quellen zur arabischen Adabliteratur* OLZ 29 (1926), s. 834-837; I. Lichtenstädter, *On the conception of ADAB*, MW 33 (1943), 33-38.

18 Ch. Pellat, *al-Djahiz* (EI, II, 395-398).

19 Eserleri için bk. GAL, I, 159-60; Suppl., I, 241-247; Ramazan Şeşen, *Câhîz'in Eserleri Hakkında Yeni Malzemeler* (Tarih Enstitüsü Dergisi, 1970, sayı, 1, s. 231-272).

bahsetmek gerekmektedir. Kaynaklarını *Kur'an* ve *hadis*'ten sonra deve, at, arslan, kurt, tilki v.b. hayvanlarla yırtıcı kuşlara ve sürüngen hayvanlara dâir yazılan, yahut bu çeşit hayvanlardan bahseden Câhiliye ve İslâm devri şiirleri, Aristo'nun Arapça'ya tercüme edilmiş *Historia animalium*'u²⁰ ile daha önceki müelliflerin verdiği bilgilerin teşkil ettiği *Kitâb al-hayavân*'ı²¹, madenler ve kelâmi bahisler gibi diğer mevzulara dâir geniş istitratlara rağmen hayvan mihrâkine oturtulmuştur. Ancak eserde bütün bu bilgilerin pek dağınık bir şekilde verildiği de gözden kaçmamaktadır. Ama bütün bunlara rağmen eser, bilhassa hayvanlar hakkında verdiği geniş mâlûmat dolayısıyla bir hayvanlar âlemi ansiklopedisi mâhiyetindedir.

En son eseri olduğu anlaşılan *Kitâb al-bayân va't-tabyîn*'i²², beyân, belâgat, lisân, şiir, ahlâk, hitâbet, seci, zühd, edebî nazariyeler, hatibler, edebiyatçılar gibi umûmî olarak edebiyatın bütün mevzularında ihtiva ettiği malzeme ile edebî bir ansiklopedi manzarası arzeder. Eserin bu husûsiyeti, daha sonra yaşamış dil ve edebiyat âlimleri tarafından da itiraf edilmiştir. *Abû Hîlâl al-Askarî* (400/1010)²³, bunu belâgat ve hitâbet sahasında yazılmış en büyük ve en meşhur eser olarak görür²⁴. *İbn Raşîk al-Kayravânî* (463/1070)²⁵ ise, al-'Umda'sinde, devrinin allâmesi olarak kabul ettiği al-Câhiz'in, seviyesine erişilemeyecek bir eser yazdığına işâret eder²⁶. *İbn Haldûn* (784/1382)²⁷, *İbn Kutayba*'nın *Adab al-kâtib*'i, *al-Mubarrad* (285/898)'in²⁸ *al-Kâmil*'i ve *Abû 'Alî al-Kâlî* (356/967)'nin²⁹ *Kitâb an-navâdir*'i ile birlikte *al-Câhiz*'in bu eserinin edebiyat

20 Hicri II. (m. VIII.) asrın sonlarından itibaren Arapça'ya *Kitâb al-hayavân* adı ile tercüme edilmeğe başlanan bu eser için bk. *GAS*, III, 349-351. Bu eserin *al-Câhiz*'in *K. al-hayavân*'ında yer alan parçaları (*GAS*'tan naklen): I, 183-184, II, 50-53, 55, 319, III, 178, 187, 369, 499, 513, 515, 517, 533, IV, 34, 106, 145, 156, 223, 227, 327, V, 220, 225, 288, 352, 416, 502, 538, 541, VI, 17, 129, 338, VII, 97, 123, 124, 226-229.

21 Bu eser 'Abdassalâm Muḥammed Hârûn tarafından Kahire'de 7 cilt halinde neşredilmiştir (1356-1364/1938-1945).

22 Birçok eski baskıları olan eserin 'Abdassalâm Muḥammed Hârûn tarafından yapılmış güzel bir tabı da vardır: *Kâhire*, 1948-1950, I-IV.

23 Hayatı ve eserleri için bk. *J.W. Fück*, *al-Askarî* (*EI*, I, 734).

24 *al-Bayân va't-tabyîn* (nşr. 'Abdassalâm M. Hârûn), Mukaddime I/5'ten naklen.

25 Eserleri için bk. *GAL*, I, 374; *Suppl.*, I, 539-540.

26 *al-Bayân*, Mukaddime, s. 6'dan naklen: *al-'Umda*, 1, 171. *al-'Umda*'nin *M. Muḥyiddîn 'Abdalḥamîd* tarafından yapılan neşrinde (1972, Beyrut), I, 257.

27 Hayatı ve eserleri hk. bk. *M. Talbi*, *İbn Khaldun* (*EI* (ing.) IV, 825-831).

28 Hayatı ve eserleri için bk. *Nihad M. Çetin*, *Müberra* (*İA*, VIII, 779-781).

29 *al-Bayân*, Mukaddime, I, 6'dan naklen: *Muḥaddima İbn Haldûn*, 805.

mühitlerinde en çok tutunan ve okunan eserlerden biri olduğunu söyler³⁰:

Hicri III. asrın en büyük ediblerinden biri de şüphesiz ki *Ibn Kutayba* (276/889)dir³¹. Bize kadar intikal etmiş eserleri, onun dil, edeb, şiir, hadis, fıkıh, târih ve dînî mezheblere dâir devrinin bütün bilgilerini elde ettiğini göstermektedir. Mevzûumuzla pek yakından ilgili bulunan '*Uyûn al-aḥbâr*'³² devrinde câri olan farklı bir edeb telâkkisini aksettirmektedir. Asıl ve insânî şeylere meyiletme hasleti ve bunun ferdî hayatta ve ictimâî münasebetlerde tezâhürü mânâsında kullanılan edeb, insanı bu üstün muşâeret seviyesine çıkartacak tahsile ve ona bu olgunluğu verecek bilgilere de teşmil edilmişti. *Ibn Kutayba*'nın böyle bir gâye için kaleme aldığı '*Uyûn al-aḥbâr: saltanat ve idâre* (c. I, s. 1-98), *harp* (c. I, s. 107-21)», *şahsiyet* (c. I, s. 223-332), *karakterler* (c. II, s. 1-109), *İlim ve edebiyat* (c. II, s. 117-258), *zühd* (c. II, s. 261-327), *halîfelerin nazârında zâhitler* (c. II, s. 333-343), *mev'izeler* (c. II, s. 344-358), *kardeşlik* (c. III, s. 1-114), *ihtiyaçlar* (c. III, s. 119-191), *yemekler* (c. III, s. 197-304) ve *hanımlar* (c. IV, s. 1-304) başlıkları altında bahisler ihtiva eder. Eserde yer alan bitkilerle ilgili kısımlar³³ '*Uyûn al-aḥbâr*'ın aksettirdiği edeb telâkkisinin geniş muhtevasını da göstermektedir.

Filhakika botanik, İbn Kutayba'nın muâsırı dil âlimi *Abū Ḥanîfa ad-Dīnavarî* (282/895)nin³⁴ en büyük meggalesi olmuştur. Bu büyük botanikçinin 6 ciltlik eseri *Kitâb an-nabât*³⁵, sahasında yazılmış hacimli bir botanik ansiklopedisidir. Eser üzerinde ciddi bir çalışma yapmış olan *B. Silberberg*, onun faaliyetlerini tetkik etmiş ve bunları *Theophraste* ve *Dioscorides* gibi botanikçilerin çalışmaları ile mukayese ederek, kendi kendine «Nasıl oluyor da müslümanlar botanikte, edebiyatlarının bu kadar erken bir devresinde selefleri olan hellen botanikçilerini geçebiliyorlar?» diyebilmiştir³⁶. *Abū Ḥanîfa ad-Dīnavarî*'nin şahsında, tecrübî yollara baş-

30 Hayatı ve eserleri için bk. *R. Sellheim, al-Kālî (EI (ing.) V, 522-523.*

31 Hayatı ve eserleri için bk. *G. Lecomte, İbn Kutayba (EI (ing.) V, 844-847.*

31 Eser *Aḥmed Zakî al-'Adavî* tarafından Kâhire'de 4 cilt halinde basılmıştır (1343-1348/1925-1930).

33 Wiedemann, '*Uyûn al-aḥbâr*'dan bitkilerle ilgili bir kısmı Almanca'ya tercüme etmiştir: *SBPMS, Erlangen 47/1915/116-118 (GAS, IV, 344'ten naklen).*

34 Hayatı ve eserleri için bk. *GAS, IV, 338-343.*

35 *Kitâb an-Nabât* için bk. *GAS IV, 343*; Ayrıca bk. *Kitâb an-nabât* (s-y harfleri) nşr. *M. Hamidullah, Kâhire, 1973, (58-448).*

36 *Das Pflanzenbuch des Abū Ḥanîfa Aḥmed b. Dâ'ud ad-Dīnavarî. Ein Beitrag zur Geschichte der Botanik bei den Arabern* (Doçentlik tezi. *ZA 24/1910/225-265, 25/1911/39-88* de neşredilmiştir), *ZA 25/1911/44 (GAS IV, 338'ten naklen).*

vuran bir araştırmacı da gördüğü belirten *Silberberg*, eserde botanik sahasında yerleşmiş ilmî bir üslûbun mevcûdiyetini de itiraf etmektedir. Ona göre, *ad-Dinavarî*'nin eserine, seleflerinden bilhassa *Abû 'Ubayda*, *Abû 'Amr aş-Şaybânî*, *al-Aşma'î*, *Abû Zayd al-Anşarî*, *Abû 'Ubayd b. Sallâm* ve *İbn as-Sikkî*'in bitkilere dâir çalışmaları kaynak vazifesi görmüştür³⁷.

Tabii ilimler sâhasında Hellen dünyâsıyla ilk temâsın, daha Emevîler devrinde başladığı ve Abbâsiler devrinde bilhassa halife *al-Ma'mûn* zamanında hız kazandığı zikredilmişti (bk. burada, s. 3-4). Böylece Grek dünyasının tıp, astronomi, kimya, matematik ve benzeri sahalardaki kültür mirâsı ele alınarak işlenecek ve XV. ve XVI. asırlarda Batı'ya aktarılacaktır. Hierî IV. (milâdî X.) asrın başlarında vefat eden *ar-Râzî* (313/925)'nin³⁸ eserlerinde Süryan ve Hint tabiblerinin yanısıra Grek tabiblerinden yeralan parçalar, mezkûr asırda bu tıbbın müslümanlarca pek iyi tanındığının misâlidir.

İslâmın çok yönlü âlimlerinden biri olan *ar-Râzî*, tabib, kimyacı ve filozoftu; daha çok tıbbın içinde olduğu için botanik, zooloji, fizik ve matematikle de uğraşmıştı. Onun islâm âlimleri nazarınca asıl şöhreti felsefe ve kimya ile değil de tıbla ilgili çalışmaları sâyesindedir. Muasırları arasında o, *İkinci Galen* diye anılmaktaydı. *ar-Râzî*'nin tıp tarihindeki mühim rolü yeni araştırmalarla da değerlendirilmiş, XVII. asra kadar Batı'da tıbbın münakaşa götürmez otoritesi olduğu belirtilmiştir³⁹.

Eseri *al-Hâvî*, bugün elimizde bulunan⁴⁰ büyük bir tıp ansiklopedisidir. Malzemesinin intizamsızlığı ve mantikî bir tasniften mahrumiyetine rağmen, içinde tıp ile ilgili olarak devrine kadar gelen bütün bilgiler mevcuttur.

Devrinin dil sahasında büyük otorilerinden biri olan büyük âlim ve müellif *al-Mubarrad* (285/898)'in eseri *Kitâb al-kâmil fi'l-luğa*'sı da edebî ansiklopedik eserler içinde yer alacak vasıftadır. Müellif eserini, mukadimesinde de belirttiği üzere, nesir ve nazım olarak edebin bütün mevzûlarında kaleme almış bulunuyordu⁴¹.

37 Bk. *GAS*, IV, 341.

38 Hayatı ve eserleri için bk. *GAS*, III, 274-294.

39 Aynı eser, III, 275.

40 *al-Hâvî*'nin mâhiyeti ve yazmaları için bk. *GAS*, III, 278-281: Eserin henüz tam olmayan tab'ı, *Haydarabad*'ta, 1955-1969 yılları arasında 21 cilt halinde yapılmıştır.

41 Bu eser birçok defalar basılmıştır: İstanbul, 1286; Leipzig, 1862-1864 (*W. Wright* tarafından); Kâhire, I-III, 1973 (*Zakî Mubârak* tarafından).

Edebî ansiklopedik eserler içinde sayılabilecek diğer bir eser de *İbn 'Abd Rabbihî* (328/940)'nin⁴² *al-'İkd al-farîd*'idir. Endülüs'te yaşamış olan müellif, eserini herbiri kıymetli bir taşın adını taşıyan şu 25 ayırmıştır: *İdâre* (c. 1, s. 1-92), *harpler* (c. 1, s. 93-224), *güzel huylar* (c. 1, s. 225-323), *elçiler* (c. 2, s. 3-121), *melikler* (c. 2, s. 122-205), *ilim ve edeb* (c. 2, s. 206-493; c. 3, s. 3-62), *mesel* (c. 3, s. 63-1407), *vaz ve zühd* (c. 3, s. 140-227), *tâziye ve mersiye* (c. 3, s. 228-311), *neseb* (c. 3, s. 312-417), *Araçların muhtelif mevzûlarda sözleri* (c. 3, s. 418-498), *muhtelif mevzûlarda cevaplar* (c. 4, s. 3-54), *hutbeler* (c. 4, s. 54-154), *tevkîât* (c. 4, s. 155-248), *halîfeler* (c. 4, s. 249-527), *Ziyâd, al-Haccâc, Bermekiler, 'Alî b. abi Tâlib'in fazîletleri, Abbâsiler* (c. 5, s. 3-131), *eyyâmularab* (c. 5, s. 132-268), *şîir* (c. 5, s. 269-423), *şîir ve kâfiye husûsiyetleri* (c. 5, s. 424-518), *şarkı* (c. 6, s. 3-81), *kadınlar ve husûsiyetleri* (c. 6, s. 82-142), *tufeyli ve pintiler* (c. 6, s. 143-217), *insan, hayvan ve ülkelerin husûsiyetleri* (c. 6, s. 218-289), *yeme ve içme* (c. 6, s. 290-378), *eğlenceli ve hoş haberler* (c. 6, s. 379-475)⁴³.

Sahalarının bütün bilgilerini topladıklarını iddia eden bu eserlerin müellifleri, devirlerinde hâkim olan *edeb* talâkkileri arasında benimzediklerine uygun şekilde hareketle, bunları okuyucuya sunmuşlardı. Hicrî IV. (m. X) asırdan itibaren mezkûr eserlerin yanısıra, içlerinde bu ansiklopedik temâyülün daha farklı bir şeklinin belirlediği eserler görülmeye başlar. Ortaya çıkan eserlerde hâkim olan hava, mevcut bütün ilimlerin tasnifi ve bunlar hakkında bilgi vermektir.

Büyük Türk filozofi *al-Fârâbî* (339/950)'nin⁴⁴ eseri *İhşâu'l-'ulûm va't-ta'rif bi'r-râziha*⁴⁵ bu tarzın karşımıza ilk çıkan numûnesidir. *al-Fârâbî* bu eserini beş kısma ayırmıştır. Birinci kısımda dil ilmi ile dalları lûgat, nahiv, sarf, şîir, hitâbet ve kırâat üzerinde durmuş; ikinci kıs-

42 Hayatı ve eserleri için bk. *C. Brockelmann, GAL*, I, 154; İA (V, 693), EI (İng.) IV, 676-677.

43 Daha sonraları müstensihler tarafından ilâve edilen *al-farîd* sıfatı ile birlikte *al-'İkd al-farîd* diye tanınan bu eser birçok defalar basılmıştır: Bulak 1293, Kahire, 1303, 1305, 1317, 1321. Son olarak Kahire'de 1947-1953 (1367-1372) yılları arasında *Ahmed Amîn, Ahmed al-Zayn* ve *İbrâhîm al-Abyârî* tarafından 6 cilt halinde basılmış ve buna *Muhammed Fu'âd al-Bâkî* ile *Muhammed Raşâd 'Abdulmuhtalib* tarafından, eserin umûmî indekslerini ihtiva eden bir cilt eklenmiştir.

44 Hayatı ve eserleri için bk. *GAL* I, 232-236; *Suppl.*, 1, 957, 111, 1204; *Abdulhak Adnan, Farabi* (İA, IV, 451-469); *Nihat Keklik, İslâm Mantuk Tarihi ve Farabi Mantığı*, I-II, İstanbul, 1969-1970.

45 Birçok defalar basılan bu eserin en iyi neşri 'Osman Muhammed Amîn tarafından 1949 yılında Kahire'de yapılanıdır. Latince ve İspanyolcaya tercüme edilen eser dilimize de kazandırılmıştır: *Ahmed Ateş, İlimlerin Sayımı*, İstanbul.

mı mantık ilmine tahsis etmiştir. Üçüncü kısımda riyâzî ilimleri (:hesap, hendese, astronomi ve mûsikî) gözden geçirmiştir. Kitabının dördüncü kısmını 'ilm'ut-tabî'i ve 'ilm'l-ilâhî diye iki bölüme ayıran filozof beşinci bölümünde ise 'ilm'l-madani başlığı altında ahlâk, siyâset, fıkıh ve kelâma yer vermiştir.

Abû 'Abdillâh Muḥammed b. Aḥmed b. Yûsuf al-Ḥârezmî (387-997) nin⁴⁶, Sâ mânî hükümdarı Nûḥ b. Mansûr'a (hüküm yılları: 366-387/975-997) ithaf etmiş olduğu eseri *Kitâb mafâtiḥ al-'ulûm* da⁴⁷ bu tarzın güzel bir misâlidir. Kitap gözden geçirildiği zaman iki esas bölüme ayrıldığı görülür: İlk bölümde (:al-makâla) fıkıh, kelâm, nahiv, kitâbet, şiir, aruz ve ahbar üzerinde durulmuş; ikinci bölüm de ise felsefe, mantık, tıb, hesap, hendese, astronomi, musiki, hiyel ve kimya gözden geçirilmiştir.

Bu bölümde yeralan tıp ilmine ayrı bir ehemmiyet verilmiş, ancak cerrahi ve sağlık mevzularına temas edilmemiştir. Anatomi, patoloji, ve eczacılık sahalarında ar-Râzî, 'Alî b. al-'Abbâs, Abû Ḥanîfa ad-Dînavarî, Abû Curayc ve Abû Ayyûb ar-Ruḥâvî'ye dayandığı görülmektedir⁴⁸. Aynı bölümün son mevzuu olan kimya'da ana kaynaklarını ar-Râzî'nin eserlerinin teşkil ettiği anlaşılıyor⁴⁹.

Büyük ihtimalle hicrî IV. (m. X) asrın ikinci yarısında vefat ettiği anlaşılan İbn Furay'un'un⁵⁰, burada zikredilmesi gereken eseri *Kitâb cavâmi' al-'ulûm*'u maalesef henüz neşredilmemiştir⁵¹. İki kısma ayrılmış bulunan eserde ilk bölümde Arap lisânı, kitâbet, edeb, hesap, hendese; ikinci bölümde ise felsefî ilimler, kimya, sihir, rüyâ tâbirleri ve astronomi bahis mevzuu edilmektedir⁵².

Arap dilinde ilk ansiklopedik eserler olarak kabul edilebilecek bu telifât, muhteviyatlarından da anlaşıldığı üzere, daha önce ayrı ayrı mev-

46 Hayatı ve eserleri için bk. GAL I, 283; *Suppl.*, I, 434.

47 Bu eser G. Van Vloten tarafından 1895'te Leiden'da, (1342) da da Kahire'de basılmıştır.

48 Bk. GAS, III, 315; E. Seidel, *Mafâtiḥ al-'ulûm*'un tıpla ilgili bahsi üzerinde bir çalışma da yapmıştır: *Die Medizin im Kitâb Mafâtiḥ al-'Ulûm* in :SBPMS Erlangen 47/1915/1-79.

49 Bk. GAS, IV, 289-290: Eserin bu bölümü üzerinde de çalışmalar yapılmıştır: H.E. Stapleton, R.F. Azo, M. Hidâyat Ḥusayin, *The Mafâtiḥ al-'ulûm or 'Keys of Sciences'* by Abû 'Abdallâh..., *The Ninth Chapter of the Second Part, on Alchemy, in Three Sections* in: MASB 8/1927/362-68; J. Ruska, *Das alchemistische Kapitel in den Mafâtiḥ al-'ulûm* in: *Islam* 22/1935/305-306.

50 İbn Furay'un hakkında maalesef fazla birşey bilinmemektedir. Abû Zayd Aḥmed b. Zayd al-Balḥî (322/934) nin talebesi olan bu zat için bk. GAS I, 384, 388.

51 Eserin mahdut olan yazmaları şu kütüphanelerde bulunmaktadır: Saray, Ahmet III 2675, 2768; Kairo IV², 182; Ma'ârif 'âmına 527, 528; *Escorial* 950 (GAS I, 388'den naklen).

52 *Kitâb cavâmi' al-'ulûm*'un tavsifi için bk. H. Ritter, *Oriens*, XIII (1950), 83-85.

zûlarda yazılmış kitaplardaki mâlûmatı bir araya topluyordu. Hicrî IV (m. X.) asra gelinceye kadar tabîî ve mânevî ilimlerin hemen hemen her sahası işlenmiş bulunuyordu. İçinde kayıtlı eserlerin bugün ancak yüzde yirmisine sâhip bulunduğumuz *Kitâb al-fihrist* bunun en güzel mi-sâllerinden biridir. Kitabın sahibi olan *İbn an-nadîm* (377/987)⁵³, eserinin önsözünde (s. 2) : Bu eser⁵⁴, Arap ve Arap olmayan bütün milletlerin Arap diliyle ilimlerin çeşitleri, müelliflerin hayatları, eserleri vesaire hakkında her ilmin başlangıcından bugüne (377/987) kadar yazdıkları kitapların fihristidir, demektedir. Mesleği olan kitapçılığın bahsettiği imkânları değerlendirmesini bilen *İbn an-nadîm*, eserini 1. *Diller, alfabe-ler* (s. 4-39), 2. *Nahiv ve dil âlimleri* (s. 39-89), 3. *Ahbâr ve neseb âlim-leri, kâtipler, nedimler ve muğannîler* (s. 89-157), 4. *Râviler, şâirler* (s. 157-172), 5. *Kelâm ilmi, mütekellimler, zâhit ve mutasavvıflar* (s. 172-188), s. *Fakîhler, mukaddisler* (s. 198-238), 7. *Filozoflar, mantıkçılar, mühendisler, mûsikîsinaşlar, matematik âlimleri, müneccimler, tabîbler* (s. 238-304), 8. *Hurâfeciler, büyüçüler, muhtelif mevzûlar (fal, atabinici-lik, silâhlar, baytarlık, kokular, zehirler)* (s. 304-318), 9. *Harranlıların ve Keldanlıların mezhepleri* (s. 318-345), *Hint mezhepleri* (s. 345-351), 10. *Kimyâcılar* (s. 351-360) başlıkları altında bölümlere ayırarak mev-zûları işlemiş, ele aldığı âlimlerin hayatlarını ve eserlerini kaydetmiştir. Sâhânın araştırmacılarının heran müracaat etmek ihtiyacı duydukları *el-Fihrist*, Arap edebiyatında daha sonraki asırlarda görülen umûmî ansik-lopedilerin de ilk numûnelerinden biri olmuştur.

53 Hayatı ve eseri hakkında bk. *GAS*, I, 385-388.

54 Birçok defalar basılmış olan *al-Fihrist*'in, bugün en güzel tab'ı *G. Flugel*'inkidir (*Leipzig*, 1871-72, I-II).